

אל מי דמית בגדלך, יפה נוף משוש כל הארץ
דור ודור, צדיק יסוד עולם, פטיש כל הארץ,
עמוד הימין, מכנף הארץ זמירותיך שמעתי צבי
צדקותיך כהררי אל, את ברוב ממשח הסוכך,
כלך כלילת יופי, הנה הנך כמורג חרוץ לדוש
הרים ולטחון זה בזה, מימך לא אכזב מים נאמנו,
פריך מתוק ועליך לתרופה. הלא אתה מורי וגאוני
אדוני ורבי לבוש צדק וענוה ויראת יוצרך אוצרך,
הרב חמדת ישראל רבי אליעזר בר' נתן חתן
לרבינו ליאונטין, ראש שבטי ישראל. הממלא רוח
חכמה ובינה רוח דעת ויראת השם. יגדל שמו
ושלומו כירח יכון עולם וכסאו כשמש. כגאון יוצרו
יצהל וירון, הקוראו בצדק ומחזיק בידו לתתו לאור
גוים ועינים עורות לפקח מתוך עין חכמותיו ועימקי
ערמותיו, להפליא עצה להגדיל תושייה. ואני
הצעיר שמואל בר' מאיר לאו מן חוכמתא דאית
בי מכל חייא פקד נדיבי עלי לשאל ממני דברים,
כי קטנו עבה ממתניי. אכן ענוותו תרביני וצניעות
שבו גרמה לו לנסות תלמידו לחדדו. ואני גם
אני אשיב לפניו על ראשון ראשון כפי מיעוט
כחי ושיכלי.

(רשב"ם לרבינו, בספרנו סי' תקצב)

ספר ראב"ן

כרך א

תשובות
סימנים א - קכא

הלכות שחיטה, טריפות
איסור והיתר, תפילה וברכות
על דרך השיר

ספר ראב"ן

הוא

אבן העזר

לרבינו אליעזר ב"ר נתן ז"ל

בש"ש כרכים

כרך ראשון

תשובות

סימנים א - קכא

הלכות שחיטה, טריפות, איסור והיתר
תפילה וברכות, על דרך השיר

כרך שני

ברכות חולין עבודה זרה נדה
שבת עירובין פסחים יומא ביצה מגילה
ראש השנה סוכה תענית מועד קטן
סימנים קכב - תמב

כרך שלישי

בבא קמא בבא מציעא בבא בתרא
סנהדרין מכות שבועות יבמות כתובות
קידושין גיטין נדרים סוטה רפואות
תשובות

סימנים תמג - תריח

ספר ראב"ן

הוא

אבן העזר

לרבינו אליעזר ב"ר נתן ז"ל

כרך ראשון

ת ש ו ב ו ת

סימנים א - קכא

יו"ל עפ"י דפוס ראשון וכת"י

עם הגהות והערות

על ידי

דוד בהגאון ר' שריה שליט"א דבליצקי

בני-ברק תשע"ב

כל הזכויות שמורות

דוד דבליצקי
קהילות יעקב 35 בני ברק

ש.ל. מולו"ת בע"מ טל' 03-6777998

מבוא

'ספר ראב"ן' או כפי שקראו רבינו 'אבן העזר'^א, נדפס עד עתה שלש פעמים. לראשונה בפראג שנת ש"ע, ורבו בו השיבושים, כי 'הספרים נשתבשו מידי סופרים הדיוטות שכתבו ולא נכנסו בישיבה לתקנם'^ב. בשנית בשנת תרס"ה ע"י הר"ש אלבק [שהו"ל כמחצית הספר עד סי' שלזן] וע"י הגר"ל ראשקס [שהו"ל בשנת תרע"ג את חציו השני] ובשלישית ע"י הגה"ק רש"ז ערנרייך בשנת תרפ"ו. שתי המהדורות האחרונות הועתקו מדפוס פראג ואין בהן חידושים מבחינת נוסחתן אלא מה שהעלו הרבנים המהדירים בהגהותיהם. מהדורה זו שלפנינו הוגהה עפ"י כתב יד וולפנביטל ושרידי כת"י נוספים^ג ודפוס פראג ושאר מקורות^ד. בין מקורות שמהם שאב המחבר ובין מקורות ששאבו מספרנו^ה. כמו"כ נוספו במהדורתנו תשובה לנוצרים (חציו האחרון של סי' קיט), עניני רפואות (סי' תקפא) והילוך חמה ולבנה במזלות (סי' תריז) ופירוש סוגיית חולין מסוכנת ממאי דשריא (סי' תריח). כל אלו נמצאים בכתה"י של ספרנו ולא נדפסו בד"פ ודפוסים שלאחריו. על 'הלכות על דרך השיר' שהדפסנו מתוך אותו כת"י, עיין להלן.

ואע"פ שהספר הוגה עפ"י כתב היד ומקורות נוספים, אולם לא בהגהה ותיקוני לשון תליא מילתא של עריכת הספר, עיקרה של המלאכה היה לחשוף את צפונות דברי רבינו על מה הטבעו יסודותיהם. כי יותר ממה שמתחורים דברי רבינו ע"י שימוש בכתה"י, הם מתחורים ומתפרשים ע"י מקורותיו, כמו לשונות גאונים ולשונות ר"ח ומדרשים שעליהם בנה דבריו, אלא שהביאם בקצרה, וכן ע"י מביאיו ומעתיקיו, כמו ראבי"ה שרק בשנים האחרונות נדפס כולו^ו. או ע"י נוסחאות הגמרא השונות מנוסחאותינו שעפ"י רוב נמצאות בדקדוקי סופרים^ז.

א. בפתחה לספר הנדפסת להלן עמ' [ג] 'אקרא לספר הזה אבן העזר'. ויש מהראשונים שכינהו 'צפנת פענח'. עי' לדוגמא לשון הרא"ש בדרך ג עמ' שט הע' תלט. ועד אחרון המהרש"ל. עי' לשונו שם עמ' מד הע' קצב. ויש שסברו שהכונה לספר אחר של רבינו. אבל אין ספק שהכונה לספרנו. וכן מפורש במרדכי [כת"י בודאפסט עמ' 236]: 'כתב ראב"ן בצפנת סימן ש"י'. והענין בספרנו באותו סימן. [ומהקיצור 'צפנת' מוכח שהיה השם 'צפנת פענח' כ"כ שגור בפי הראשונים עד שדי היה להשתמש בקיצור].

ב. הרי"ד בתשו' לר"י או"ז באו"ז סי' תשנד.

ג. עיין עליהם להלן פרק ד.

ד. בין השאר היה לפני מרדכי כת"י ניו יורק 673 שבו נעתקו קטעים רבים מספרנו. ואמנם א"א היה להתחשב בכל השינויים שבו משום שנראה שלא הקפיד המעתיק לשמור על לשון רבינו. את מה שנראה כמקורי לקחתי והערתי על כך. [על המצאות הקטעים בכתה"י הודיעני ר"ש עמנואל הי"ו שאף המציא לי את כתה"י. זכות הרבים תעמוד לו].

ה. מהם שנדפסו בשנים האחרונות. כמו תשובות גאונים שנדפסו באוצר הגאונים ובשאר קבצים, מהדורה משוכללת של בה"ג, פירוש ר"ח, ספר ראבי"ה בשלמותו, מהדורה משוכללת של חלק מהמרדכי, ס' האסופות ועוד. וכן נוסחאות כת"י ודפוסים ראשונים של הש"ס על גירסאותיהם השונים. והרבה מהם ששופכים אור על דברי רבינו.

ו. סימנים שלמים הועתקו בס' ראבי"ה (בין השאר קובץ שלם במס' שבועות) ואפשר היה להגיהם מתוכו.

ז. וההצלחה לפענח נעלמים, היא האמונה שדברי הראשונים ז"ל כמסמרות נטועים, שכולה אין בהם. וכמאמרם ז"ל בכ"מ כי לא דבר רק הוא מכס, ואם רק הוא מכס שאין אתם יודעין לדורשו. וזהו שמנו חכמים בפ' קנין תורה 'אמונת חכמים' בין דברים שהתורה נקנית בהן. ורעיון זה כתוב

וזו היתה מטרת ההערות, להעיר ולהאיר על שיטתו המיוחדת של רבינו בהשוואה לשיטת שאר ראשונים, וכאמור לעיל לחשוף את מקור דבריו בפירושי הגאונים ובפירושי ר"ח שרבינו הולך הרבה בעקבותיהם¹, להצביע על גירסאות אחרות בגמ' שהיו לפניו והן שהיו ביסוד דבריו. וכל זה במקום שאמרו לקצר ואיני רשאי להאריך. ועל כ"ז צריך סייעתא דשמיא להבין ולהשכיל את עומק דברי רבינו וגם ללמוד וללמד ולהביע אל נכון את הדברים. וכבר כתב במטה לוי בשם רבינו בפירוש המחזור: 'לאדם מערכי לב, לערוך ולסדר דברים בלבו, ומה' מענה לשון, אך להוציא הדברים מפיו כתקנם צריך עזר אלקים אע"פ שנערכו הדברים בלבו באופן שלא יתבלבלו הדברים בפיו'.

א. תוכן ספרנו.

ספר ראב"ן כולל תשובות ופסקי הלכות על סדר הש"ס. התשובות מחולקות לשנים, בתחילת הספר ובסופו. בתחילת הספר ישנן מאה ועשרים ואחת תשובות (בכלל 'תשובות

הדר בהקדמת ס' שערי יושר להגרש"ש, וז"ל שם: ושמעתי דבר נאה ומתקבל בשם גיסי המנוח הרה"ג מוה"ר שלמה זלמן בהר"ר קלמן אבעל מטלו בהא דמסופר בגמ' ב"ק בסוגיא דזה נהנה וזה לא חסר, דר"ח בעי מרמב"ח והשיב לו לכי תשמש לי, שקל סודרא כך ליה, דבהשקפה ראשונה מתמיה, וביאר הרב הנ"ל שהענין הוא שברבר שצריך עיון ויגיעה תלוי עיקר הדבר אם המתלמד מאמין במעלת המלמד, או אם לא יבין בראשונה, יתלה החסרון בעצמו, ויוסיף אומץ ליגע את עצמו ואז יבין באחרונה, אבל אם דברי המלמד קלים בעיניו ולא שוה לו להתאמץ לעמול בהם, אז אם לא יקבל הדברים במשקל הראשון יניחם או יבטלם בלבו ודיו, ולכן כאשר ידע רמב"ח את עומק הענין שרצה ללמדו, לא רצה ללמדו עד שיאמת לו שרב חסדא משתוקק להתלמד ממנו כתלמיד מרב, ולכן לא למדו הדבר עד שישמש אותו כתלמיד לרב, ודפח"ח.

ח. רבינו מרבה להשתמש בפירושי רבינו חננאל בין שהוא מביאם בשמו בין בסתם. ידיעה זו תורמת הרבה להבנת דברי רבינו שלפעמים כתב דבריו בקצרה ואילו מתוך עיון במקורם, בפירושי ר"ח, הדברים מתחווים. והשתדלנו לציין את הדברים בהערות. בהלכות שחיטה וטריפות היה לפני רבינו ספרו של רב שמואל בן חפני גאון 'שערי שחיטה וטריפות'. רבינו מביא ממנו הרבה בשמו, או בשם ספרו או בשם 'גאון' סתם והרבה בסתם בלי לציין את מקורו. הספר לא הגיע לידינו אלא בחלקו. חלק ממנו נדפס ע"י הרנ"צ הילדסהיימר במוריה גליון קעה-קעה וחלקים נוספים מהיום את יסוד 'ספר האסופות' למחבר לא נודע שמו שנדפס בלונדון בשנת תש"א. מתוך השוואה לנדפס במוריה ול'ס' האסופות ולמובא בשם רשב"ח בראבי"ה, עולה המסקנה שסתם 'גאון' באותן ההלכות בס' ראב"ן הוא רשב"ח. ואכן כמעט בכל המקומות מצאנו בס"ד אישור לכך ממקורות אחרים. ופעמים הרבה כאשר דברי רבינו מובאים בס' האסופות קשה להכריע אם בעל האסופות העתיק מראב"ן, או שהעתיק משערי שחיטה של רשב"ח וגם רבינו העתיק מאותן שערים כך שיש לנו מקור מקביל לראב"ן. אבל מצינו במקום אחד שהוא מוכרע מתוכו, בעמ' נג של ס' האסופות ריש ס' יד כתוב: אם נקבה המרה כגון שניקב נבל של מרירה והורק מה שבתוכה טריפה וזכר לדבר ישפוך לארץ מרתי. אבל מצאתי בהלכות טריפות דר' אב"ן מרה שנקבה ודופן סותמתה כשרה אם אין תליית מרה בכבד וכו'. מלשונו משמע שהרישא אם נקבה וכו' אינו מספר ראב"ן, אע"פ שגם זה נמצא בראב"ן [בקיזור], והסברא נותנת שהוא משערי רשב"ח [הכיניו 'נבל' לשלפוחית מצאנו רק בספרי הרפואה של ר"ש דונולו ושל אסף הרופא] וגם ראב"ן וגם האסופות העתיקו ממנו. ובכלל מסתבר שכל אותו ס' יד שבס' האסופות הוא משערי רשב"ח. הלשון 'כושר' שנמצא שם נמצא גם במה שנדפס במוריה עמ' כו ונדרמה שלא נמצא בשום חיבור אחר. [נמצאנו לו בירושלמי תרומות פ"ח ה"ג שחזקת בני מעיים כושר]. שו"ר שס' האסופות מסימן נג ואילך מתחיל הלכות טריפות ודיני ריאה, אע"פ שלעיל כבר דן באותן הנושאים. אלא שלעיל כנראה העתיק משערי רשב"ח ואילו מכאן ואילך הן דברי עצמו או העתקות מראב"ן.

גם סימנים שלא נכתבו כתשובה) ולאחריהן פסקי הלכות למסכתות ברכות חולין ע"ז ונדה^ט ולאחריהן פסקי הלכות לשלשה סדרים, מועד נזיקין ונשים ועניני 'רפואות', ושוב עוד שלשים וחמש תשובות. ואין בין התשובות שבתחילת הספר לתשובות שבסופו הבדל, וראויות היו התשובות האחרונות לפי תכנם להיות חטיבה אחת עם הראשונות, אלא כפי הנראה בתחלה הסתיים הספר בסוף 'רפואות' וכמש"כ בסיומן: 'אשריך ספר זה שנכנסת בנזיקין [סימן א של ספרנו ענינו הרחקת נזיקין] ויצאת ברפואות', ולאחר זמן הוסיף רבינו את התשובות האחרונות וספחן לסוף הספר אחרי המסכתות. ומש"ה מפוצלות התשובות לשנים, אלו שבראש הספר ו'תשובות שבסוף הספר'^{יא}.

ונראה שמלבד מה שהוסיף רבינו את התשובות האחרונות לספרו, עוד הוסיף לשכלל את גוף הספר בכללותו, בהוספת מראי מקומות, אסמכתות ותוספות הסבר ואפילו קטעים שלמים^{יב}. וכפה"נ נכתבו ההוספות ב'גלילי ידי רבינו'^{יג} על גליון הספר ואח"כ הכניסם המעתיק למקומן שנתכוין לו רבינו. ואולם במקומות רבים שגה המעתיק והכניסן שלא במקומן והן משבשים שם את הנוסח^{יד}. במהדורתנו הצבענו על כשלים 'גליונות' שנכנסו שלא במקומן^{טו}.

הספר מורכב מכמה 'קונטרסים' כפי שכתב רבינו בכמה מקומות^{טז}.

ט. לדעת הר"ש אלבק כל אלו נקראים כפי רבינו בפתיחתו הנ"ל 'איסור והיתר' ולכן הם צורפו יחדיו, ואילו התשובות נקראות שם 'עמקי הלכות'.

י. ומש"ה ראשי האמירות שכתבן רבינו כמפתח לספר [והם נדפסים להלן בראש הספר], מסתיימים בסוף 'רפואות' ששם היה סופו של הספר.

יא. ומקומן נקבע בסוף הספר ע"י רבינו המחבר. ד"ז אנו למדים מתוך זה שרבינו בפסקי מסכת שבת ובפסקי מס' ר"ה קורא לתשובות האחרונות 'קונטרס אחרון' או 'קונטרס האחרון של ספר'.

יב. על עניין ההוספות כתבתי בנפרד להלן פרק י.

יג. ל' רבי"ה בסי' תקכח.

יד. ומה מאפיין גליונות ואיכה נדע לזהותן? – קטע שהוא זר לפי תכנו והוא קוטע את שטף הדברים, גליון הוא. ועוד סימן חשוב להן: יש להן תוכן בפני עצמו, וברובן ככולן אין מורגש חסרון בספר בלעדיהן ואינן באים אלא להוסיף או לשיפור ושכלול הספר. תופעה זו של גליונות שנכנסו שלא במקומן, ידועה היתה כבר מימות הגאונים: ז"ל גאון באוצה"ג לב"ק נג ע"א: והרבה מצוי כן שתולין בקצה הנוסח או בין תורין תיליא דאדכרתא או דפירושא או ל"א ובא הנוסח חושבו עיקר וכותבו כולו כאחד ומטעה הוא עד שיפול בידי חכם שהוא מצרף את הדבר ומוציא את כל מילה לטעמה.

טו. ע"י ברך ראשון עמ' ל הערה קנ. עמ' לא הע' קנג. עמ' מ סוף הע' קצג. עמ' סה הע' שלה. עמ' פא הע' שצח. עמ' קמט הע' קפא. עמ' רא הע' שפה. עמ' רה הע' תב. עמ' רח הע' תיח. עמ' רלב סוף הע' יב. עמ' רלט הע' לט. עמ' רנו הע' צז. ברך שני עמ' לט הע' לז. עמ' סט הע' נה. עמ' רלט הע' לט מ. ברך שלישי עמ' יב הע' נ. עמ' מד הע' קצ. עמ' סד הע' רסד. עמ' סז הע' רפא. עמ' פט הע' א. עמ' קג הע' סט. עמ' רלו הע' קנג. עמ' שכז הע' כא. עמ' תו הע' כג. עמ' תכ הע' צ. עמ' תלט הע' קסז. עמ' שפד הע' קיח. עמ' תשיא הע' יח. עמ' תתמה הע' ח.

על אחדים מגליונות אלו ועל ענין ההוספות שבספר העיר כבר הר"ש אלבק במבואו.

טז. אלא שהחלוקה לא ברורה: סימן לה וסי' פז נקראים 'קונטרס השלישי למעלה' (ר"ה עמ' תקנו וסוכה עמ' תקעז) סי' תקצו שהוא מהתשובות שבסוף הספר נקרא 'קונטרס אחרון' (כ"ב עמ' תקסב). וכן סימן תרד (כ"כ בסי' שנ בכת"י) וכן סי' תריד 'קונטרס האחרון של ספר' (סוף ב"מ). אבל הסימנים תקפה-תקפח [שהם מהתשובות הראשונות שבקובץ שבסוף הספר] נקראים 'סוף קונטרס של מסכת נדרים' (סוף ב"ק). וסימן תקיח [שהוא השלמות למס' יבמות] אף הוא נקרא 'ראש קונטרס האחרון של זה הספר' (סי' מג).

המעייין בספרנו יוכח עד כמה מתייחד הוא הן בפירושי הסוגיות והן בפסקי הלכות. ואף בנוסחאות הגמרא הוא מתייחד, כאשר ציינו בהערות. והרי דוגמאות מחידושי רבינו, מפירושי ומגירסאותיו לשתי מסכתות, מסכת נדה ומס' יומא שאינה תופסת כ"א ששה עמודים.

מסכת נדה. חידושי דינים: עונה קודם עונה (סי' שיח). עונה חצי יום וחצי לילה (שם). מזיגת הכוס ולתת מידו לידה (שיט). תליה בכינה ובפשפש (סי' שכא). ראייה ודאית בלא הרגשה (שם). שפיר דמי להכניסה לחופה ולפרוש עד ז"נ (סי' שכד). בזה"ז דנהוג חומרת ר"ז אין סרך בתה (סי' שכ). חפיפת כל גופה בחמין (שם). בלוע אינו חוצץ (סי' שכו). להטיל מ"ר קודם טבילה (שם). צפורניה דעתידה ליטלן חייצי (שם). טבילה בסדין שרי (סי' שכז). ברכת הטבילה אחר הטבילה (סי' שכח). כיסוי לבה בשעת הברכה (שם). ערה אינה צריכה לומר טבלתי וסגי שאינה מוחה (סי' שלג). אוחז באמה ומשתין, סגי או לילה או איגרא (סי' שלד). מנהג כשר לאכול עמה אחר ז"נ לפני טבילה (סי' שלה).

פירושים חדשים:

כי הווי ר' יוחנן ור"ל בתינוקת, פי' בהלכות תינוקת (סי' שיט). היכא דאחמור אחמור (סי' שכג). לא יאכל הזב עם הזבה מפני הרגל עבירה (סי' שלה). מהו שתישן הוא בבגדו והיא בבגדה (שם). כולה משעטנו נפקא (אחרי מס' נדה).

גירסאות חדשות:

בבשרה ולא בכתם (סי' שכא). כדא"ל ההוא מינא לר' אבהו (סי' שלה). האי מאן דעבד ליה חוט דכיתן (סי' שלא). תולה בפשפש עד כתרמוס (סי' שכא). כיון דנתקיה נתקיה (סי' שלא). והלכתא אשה חופפת וכו' קשיא הלכתא אהלכתא (סי' שכו).

מסכת יומא. חידושי דינים: אין טומנין את התבשיל (עמ' תפט). אמירת אנא השם בשני הפעמים (עמ' תצ). הוצרך לגדולים או לקטנים רוחץ כדרכו (עמ' תצב). לכוון בגד על רגלו התירו רק למעונג או שיש כאב ברגלו (עמ' תצג). השלמה בתינוקות מדרבנן ליכא (עמ' תצה). נהגינן לומר עד שלא נוצרתי אחר הוידוי (עמ' תצח). בנעילה נהגינן לומר אתה נותן יד אחר הוידוי (שם). אחר עושה השלום עונה קדיש וקדושה (שם). אבינו מלכנו בע"ש ובשבת תשובה (עמ' תק). תוקעין קשר"ק (שם).

פירושים: לפני ה' תטהרו, אחד מן ההזכרות נקט וה"ה לכולהו (עמ' תצא). כל האוכל ושותה מבעו"י בתשיעי, שמוסיף תוספת לעינוי (עמ' תצד). מאי אומר, אחר הוידוי, רב המנונא אמר אלקי עד וכו' (עמ' תצח).

גירסאות: [מלבד חילופי גברי ושינויים קלים]: דקא מסייע ליה קראי וידוי דשעיר (עמ' תצ). אכילה ושתיה וסיכה דאיכרי עינוי (עמ' תצב). ואיתקש יחף לצמאה (עמ' שם). ואם לאו מאכילין אותה שומן עצמו (עמ' תצה). אשרי בני"א שלא למדו תורה (עמ' תצו). מצות וידוי עיוכ"פ וכו' דברי ר"מ (עמ' תצח). ואמר אבל אנחנו חטאנו קם ש"מ עיקר וכו' (שם).

הבאנו כאן רק מקצת מן המקצת וכדוגמא בעלמא כי רבים הם חידושי ההלכה והפירושים והגירסאות וא"א לפרטם".

יז. על פירושים מחודשים עי' ברך ראשון עמ' ה הע' לו. עמ' ח הע' מה. עמ' סה הע' שכח. עמ' קב הע' תצה. שם הע' תצו. עמ' קטו הע' ס. עמ' ריג הע' תמב. עמ' רכו הע' תפח. עמ' רלו הע'

ב. ראשי האמירות.

את ראשי האמירות שבתחילת הספר, שהם ראשי פרקים מתוכנו של הספר, כתב רבינו המחבר, כמש"כ בתחילתו: 'ואוגדה בראש הספר ראשי האמירות למען ירוץ הקורא בו וימצא חיש מהר את אשר יחפש ויצטרך לפי השעה'.

ראשי האמירות מסתיימים בסוף 'רפואות', שהוא הסימן האחרון לפני חלק התשובות. וכתוב שם: 'אשריך ספר זה שנכנסת בנזקין ויצאת ברפואות'. [ספרנו מתחיל בסי' א בענין הרחקת נזיקין]. משמע שכשנכתבה שורה זו עדיין לא היו התשובות [מסי' תקפב עד גמירא] חלק מספרנו. וכמש"כ לעיל.

כמו כן, חסרים ראשי אמירות למסכת שבועות [הבאה אחרי סנהדרין]. אלא שבכתה"י הניח הסופר 'חלק' את המקום שהיו ראויים להכתב, בין סנהדרין ליבמות, וגם לא העתיק שם 'חסלת מסכת סנהדרין' כדרך שיש בכל סיום מסכת. כ"ז יכול ללמד שהיו אמירות למס' זו אלא שלא העתיקם המעתיק מסיבה כל שהיא.

ג. מספרי הסימנים.

בדפוס פראג מסתיימים מספרי הסימנים בסי' שפה ומשם ואילך נשמטו המספרים ונטשטשו גבולותיהם של הסימנים. וכ"ה בכתה"י¹. ברור הוא שרבינו נתן מספרים לכל הספר, וכך הוא כותב במס' יבמות עמ' תכז: פירשתי וכו' בסי' תרכ"ו², אלא שנשמטו

כו. עמ' רנז הע' קט. עמ' רנט הע' קי. עמ' ערה הע' קנט. עמ' רעו הע' קס. עמ' רצד הע' רלא. עמ' שנב הע' תנג. עמ' תלז הע' ער. כרך שני [מלבד המנויים למעלה] עמ' יט הע' סה. עמ' כד הע' פד. עמ' כה הע' פה. עמ' נז הע' יג. עמ' צג שורה א'. עמ' צד הע' עו. עמ' קד הע' יז. עמ' קפו הע' כא. עמ' קצב הע' מב. עמ' קצג הע' מה. עמ' ריא הע' כו. עמ' ריט הע' סז. עמ' רכג הע' פב. עמ' רכז הע' צט. עמ' תקמ הע' צ. עמ' תקלח הע' לו. עמ' תקפה הע' צד. כרך שלישי עמ' יח הע' עב. עמ' כב הע' צז. עמ' מז הע' קצז. עמ' סה הע' רסט. עמ' סו הע' רעז. עמ' פג הע' שנה. עמ' קב הע' ס. עמ' קיג הע' קיב. עמ' קטו הע' קיט. עמ' קפא הע' תסז. עמ' קפו הע' תצז. עמ' קצה הע' מט. עמ' רה הע' לח. עמ' ריח הע' צב. עמ' רלה הע' קנא. עמ' רמא הע' קעג. עמ' רנג הע' ריז. עמ' רנה הע' רכח. עמ' רסו הע' ערב. שם הע' ערה. עמ' ערב הע' שב. עמ' שז הע' תלא. עמ' שלב הע' מה. עמ' שנו הע' קנח. עמ' שפה הע' קכו. עמ' שצו הע' קס. עמ' תט הע' מט. עמ' תיג הע' ס. עמ' תלז הע' קס. עמ' תעב הע' שלד. עמ' תפג הע' שפד. עמ' תפט הע' תג. עמ' תקעד הע' קצב. עמ' תקעח הע' ר. עמ' תקפז הע' מא. עמ' תרא הע' קז. עמ' תריד הע' קנה. עמ' תרלא הע' עו. עמ' תרלג הע' עט. עמ' תרמב הע' קיג. עמ' תרס הע' קצה. עמ' תרסא הע' קצז. עמ' תרעג הע' כב. עמ' תשצה הע' תנו. עמ' תשצט הע' תעג. כ"ז כפי מסת עיוני והבנתי. יבוא מי שלבו רחב וימצא יותר ממה שכתוב כאן. על גירסאות מחודשות אין מן הצורך לציין מפני שישנן כמעט בכל דף.

יה. ואילו ב'ראשי האמירות' מסתיימים המספרים משום מה בסי' שג ובכתה"י בסי' שט. ודע שגם באותם מקומות שישנם עדיין מספרים וחלוקת סימנים, יש שינויים קלים בין כתה"י לד"פ [כגון סי' שי הנזכר לעיל בהערה 1, בד"פ הוא סי' שיא] ומחוסר ענין לא מצאנו לנכון להעיר על כך בתוך הספר.

יז. וכן נמצאים כמה מספרים מעבר לסי' שפה בשרידי כתה"י של ספרנו הנזכרים להלן בפרק ד. וכן נמצא במרדכי כתה"י ואט' דף 118 עמ' ב: כתב ראב"ן בסי' תתקיד. והמכוון לסי' תקצד במהדורתנו. [הפניות לסימנים לפי מספריהם מצויים הרבה בלשון רבינו: ב"ק עמ' נ: ואני פירשתי וכו' בזה הספר בסי' צ"א. וכן בב"ב עמ' שיט: פירשתי למעלה בזה הספר סי' ס"ח. ושם עמ' שכא: בזה הספר במקום אחר בסימן ס"ט. וכן שם: תמצא בסימן פ"ה. ועוד].

המספרים בכתה"י וממילא גם בד"פ. במהדורה זו קבענו מספרים עד סוף הספר. המספרים מן סימן שפו סודרו בסוגריים כדי שידע המעיין כי לא מידי רבינו יצאוי.²

ד. כתב היד.

כתב היד היחידי השלם^{3א} שיש בידנו, כת"י וולפנביטל הרצוג אוגוסט 5.7, הוא כת"י קדום מאד שנכתב בתקופה הקרובה לחיבור הספר^{3ב}. והוא כנראה אותו כתה"י שממנו נדפס הספר לראשונה בפראג. כן מוכח מתוך הדילוגים והשגיאות וקיצורי תיבות וכתוב חסר ומלא השוים בכתה"י ובדפוס [שעל הבולטים שבהם הצבעתי לפעמים בהערות]^{3ג} ומהוכחות נוספות^{3ד}. אלא שבכל זאת מצינו בכמה מקומות שינויים בין הדפוס לכתה"י, שינויים שא"א

כ. וכזו היתה שיטת סימון המספרים במהדורתנו: בד"פ הדפיסו את ראשי האמירות עד סי' שג כל 'ראש' בשורה נפרדת, אבל משם ואילך כיון שלא היו לפנייהם מספרי הסימנים לא הקפידו להדפיסן שורה שורה והדפיסו את כל ה'ראשים' ברצף אחד לכל מסכת. בכתה"י לעומת זאת, אע"פ שגם שם נשמטו המספרים, מ"מ הקפיד הסופר לכתוב את ה'ראשים' בשורות נפרדות. והיות ומהראשים שיש להם מספרים אנו רואים שכל שורה מכוונת לסימן, יש להניח שגם באמירות שנשמטו מספריהן כל שורה מכוונת לסימן. ובאמת ראוי היה לקבוע את מספרי הסימנים מסי' שפו ואילך על פי מהלך זה. [ומתאימה ספירה זו פחות או יותר לסימנו של רבינו תרכ"ו הנזכר למעלה. אבל אינה מתאימה עם המצוין במדרכי לעיל הע' יט. ואולי ט"ס שם]. אלא מכיון שיש בחלוקת השורות שבכתה"י כמה מקומות בלתי מתקבלים על הדעת, קשה היה לקבוע על פיהם. לכן, אע"פ שהדפסנו את ראשי האמירות כחלוקתן בכתה"י [פרט למקומות ספורים שהדפסנו כפי חלוקת הסימנים שבספר], מ"מ לא מספרנו את הסימנים על פיהן אלא בחרנו בשיטה אחרת, חלקנו את הסימנים [מסי' שפו ואילך] לפי פרקי המסכת, כל פרק במסכת הוא סימן בספרנו. והתשובות שבסוף הספר כל תשובה סימן בפני עצמו. ואע"פ שבתחלה סברנו שאין ראוי לציין מספרים מלבנו, ובכרך ב' לא קבענו מספרים מן סי' שפו ואילך, חזקה עלינו עצת רבים, במיוחד בגלל התשובות האחרונות שצוינו עד הנה בספרי הפוסקים באופן כללי ולא מספק 'תשובות שבסוף הספר'. כא. על שרידי כת"י עיין להלן.

כב. עפ"י רישומי המכון לתצלומי כת"י שע"י בהה"ל. וע"ע ציון נו עמ' תשנ"א עמ' 81 הע' 10. כג. והדוגמאות רבות: זהות בדילוגים ובהכפלות ובשיבושים; זהות בכתוב מלא וחסר שמופיע בלי שיטה אחידה וזהות בחילופי זכר ונקבה יחיד ורבים; זהות בסימון מספרים במילים (ארבעה) ובאותיות (ד') וכיו"ב. וכן סיומם של 'ראשי האמירות' שבראש הספר בסוף מסכת נדרים והשמטת מספרי סימני הספר (שכתבם המחבר) בדיוק באותה נקודה בכתה"י ובד"פ (משא"כ בשריד כת"י אחר שיוזכר להלן שם נשתמרו מספרי הסימנים, ומסכת ר"ה מסומנת כסי' תפז). וחזיא לאיצטרופי העובדה שכתה"י זה נמצא בסביבתם של המדפיסים והוא כת"י היחידי הקיים. ושתי אפשרויות יתכנו: א. שד"פ העתיק מכתה"י שלפנינו. ב. שכתה"י וד"פ שניהם העתיקו מאותו כת"י. הדמיון בין ד"פ לכת"י מקרב אותנו יותר לאפשרות הראשונה מאשר לשניה, כי אם שניהם אינם תלויים זב"ז אלא שהעתיקו ממקור אחד, או אז צריכים אנו לומר ששניהם היו דייקנים בהעתקתם להעתיק גם את השגיאות שבמקור, לא למלאות כתיב חסר ולא לחסר כתיב מלא לא לתקן מל' זכר לל' נקבה [במקום שהמקור השתבש] ומל"נ לל"ז. וזה רחוק.

כד. א. במסכת נדרים דף 277 ע"א מכתה"י נמצאת על גליון כתה"י הגהה חתומה ע"י רבי אברהם שמואל בכרך, והוא ניהו חתנו של רבי יצחק ב"ר שמשון כ"ץ (חתן המהר"ל) החתום בין המסכימים להדפסת הספר. ואתה תחזה בהסכמת הגדולים לד' פראג [נדפסה להלן עמ' א] [א] שמדברים שם על כת"י נדיר ויחידי, ועי"ש בלשונם ובגודל התפעלותם ממיציאות כתה"י במחניהם. היתכן לומר שהיה עוד כת"י בידי חתנו ואינו מזכירו? ב. במסכת סנהדרין בכתה"י דף 215 ע"א כתוב: 'ומתה בתו אפילו יש לו בנים הימנה כשר להעיד עדות שרן' [אחרי שמתה]. במקום הסוגריים שהצבתי יש חזר בכתה"י ולכן חסרה חצי המלה. כיון שיש לנו כת"י נוסף לדף זה [שנוכירו להלן] יודעים אנו שהיה כתוב שם 'שראה'; אבל ד"פ שהעתיק מכת"י דידן לא ידע מה

לתלותם בטעויות המדפיסים^{כז}, ועל כרחינו צריכים אנו לומר שהיה למדפיסי פראג כת"י נוסף^{כח}.

מלבד כתה"י הנ"ל, שהוא כאמור היחידי השלם, שרדו עוד קטעי כת"י, דפים בודדים ממקומות נפוזים ששמשו בעו"ה ככריכות לספרים: שבעה עמודים גדולים מטופס אחד מכמה סימנים המרוחקים זה מזה, ועוד ששה עמודים מטופס אחר שמוצאם מספריות שונות^{כט}. ובמקום שכתבנו בהערות 'שריד כת"י' הכונה לאלו. וע"ע מש"כ על שרידים אלו להלן פרק י.

נמחק שם ולכן דילג על מלה זו. וזו הוכחה שאין עליה תשובה שד"פ נעתק מכת"י זה. ג. במסכת פסחים בכתה"י עמ' 130 ע"א ארי' ובל' ימצא' נכפל מאמר שלם ולא דמי לחמץ וכו' [משום שהוא כתוב לעיל גם אחרי 'ובל' ימצא'] וכך גם בד"פ. 4. במס' ב"מ עמ' קעד: דמדדייק רב יוסף תנאי הוא ש"מ. והלשון לקויה. אבל בתשו' מהר"ם ד"פ סי' תרסו (שלשונו כלשון ספרנו) כהוגן: דמדדייק תלמודא סוף פ' האומנין [ואומ' לימא] דרב יוסף תנאי היא ש"מ כותיה ס"ל. איך קרתה הטעות ולקחה הלשון? בכתה"י דף 182 סע"ב נמחקו שתי שורות כדי מחציתן. בדיוק מה שחסר. ולכן ד"פ לא יכול היה להעתיק יותר.

כה. שכן בכמה מקומות יש בד"פ מילים נוספות שאינן בכתה"י. וכן מצינו בכמה מקומות שינויי נוסח. ואם כי אפשר היה לתלות את רובן בשינויי המדפיסים מדעת עצמם, אבל מצינו במסכת ברכות סי' ר לענין ברכת הקשת שבכתה"י הנוסח 'בא"י אמ"ה' וזכר הברית ונאמן בבריתו וקיים במאמר' והוא נוסח רבינו חננאל והרי"ף והרמב"ם, והוא הנוסח הרווח, ואילו נוסח הדפוס הוא: האל הנאמן במאמרו וקיים בבריתו בא"י וזכר הברית. נוסח נדיר שנמצא במחז"ו ונוצר בראב"ה. וקשה להניח שישנו המדפיסים מדעת עצמם מהנוסח הרווח לנוסח בלתי ידוע. והדבר מלמד לכאורה שהיה לפנייהם כת"י נוסף. וכן בס' ב' יש שינויים גדולים בין ד"פ לכתה"י [הנתמך ע"י העתקת המרדכי] עי"ש ובהערות. ושינוי כעין זה קשה לחשוד במדפיס שיעשה ע"ד עצמו.

ועוד: בנוסח הגט ובנוסח שטר שחרור עבד שבכרך ג עמ' תרסג, התאריך שבכתה"י [ועפ"י במהדורתנו] הוא ד' אלפים וט' מאות וכך וכך לבריאת עולם. וזהו זמנו של רבינו [ע"ל סי' כו שהזכיר מעשה שאירע בשנת ד"א תתקיב ובס' סא הזכיר מעשה שאירע בשנת ד"א תתקה] דהיינו זמן כתיבת החיבור. וכ"ה בראב"ה סי' תתצד שהעתיק מכאן. ואילו בד' פראג התאריך הוא ה' אלפים וז' שנים. תאריך זה אינו תאריך הדפסת הספר [שנת שע'] ונשאלת השאלה מנין נובע שינוי זה. ידוע הוא שהמעתיקים והמדפיסים מנהגם היה לשנות את התאריכים לפי זמניהם אבל כאן השינוי אינו לפי זמן הדפסת פראג. על כרחינו שהיה לפני המדפיסים כת"י נוסף שכתבו הסופר בשנת ה"א וז' ושינה את התאריך לפי זמן כתיבתו. [וכבר כתב הר"ש אלבק שתאריך זה הטעה את הרחיד"א בשה"ג שכתב 'הראב"ן הפליג בזקנה וכו' שכתב בטופסי הגיטין ה' אלפים ושבע']. זו ותימה שלא נזכרה עובדה זו בדברי המדפיס ובהסכמת הגאונים לד' פראג. הקורא את דבריהם 'אשר יעוף אלינו ממרחקים ותלמודו בידו...מפותח פתוחי חותם קודש בכתב ישן נושן והכתב מכתב אלקים הוא חרות על הלוחות מועתק זה כחמש מאות שנה כאשר מוכח מתוך הספר זה שהיה חונה על דגלו והנה היה מונח ספר הזה בקרן זוית נחבא אל הכלים והיה נראה כקופה שאין לה אזנים וכשלחן בלי רגלים' יראה את גודל התפעלותם ממצאות כתה"י של ספרנו במחנם. ואיך לא הזכירו את כתה"י הנוסף.

כז. שבעה עמודים מטופס אחד שחמשה מהם נמצאים בנונאטולה ארכיון העיר 127(108), 146(78), 119(62), 118(52), 8(21). ושנים במודינה ארכיון עירוני 17. ועוד חמשה דפים מטופס אחר המפוזרים בשלש ספריות: וינה ספריה לאומית A64, זלצבורג האוניברסיטה II M293, אדמונט 21. כל אלו נגאלו מאלמוניותם ונרשמו ע"י ר"ש עמנואל הי"ו במאמרו גניזת אירופה עמ' לו הע' 95. והוא שהמציאם לידי באדיבותו וטוב עינו.

ה. על דרך עריכת מהדורה זו.

ברובם ככולם של התיקונים שנעשו עפ"י כתיב, בין שהן באים לתקן שגיאות והשמטות ובין שהם שיפורי לשון בעלמא, לא השארתי סימני תיקון. לא סוגריים ולא הערה. [אלא א"כ היה ענין להודיע על התיקון מפני שאחרונים עסקו בדברי רבינו לפי הנוסח הישן]. רק במקומות שהיה חשש שהתיקון מיותר, או להפך כשיש בו חידוש - סודרו התיקונים בסוגריים מרובעות ולפעמים הערתי על התיקון.

כשנכתבה המילה בכת"י בקצרה עם גרש [כמו פי], אם היתה יותר מאפשרות אחת להשלמה השארתי הגרש והשלמתי אחריו. ע"י הגרש ידע המעיין שההשלמה אינה מכתה"י. את חלקי הספר הסדורים ע"ס הגמרא הרבתי לפסק וצינתי בצדס את דפי הגמרא כ"ה. והיות ונקטנו לעיל שד"פ נעזר בכת"י נוסף על כת"י וולפנ', הרי היחס אליו צריך להיות כאל מקור נוסף, לכן הנחתי הרבה מנוסחאותיו אע"פ שאינן תואמים לכתה"י וולפנ'. מובן ששינויים שהיו להם חשיבות כל שהיא [מבחינת גירסא או לשון וכ"ש הלכה] ציינתי. וזאת למודעי שהתיקונים בסוגריים מרובעים, רובן הן של הר"ש אלבק ומן מסכת שבת מהגרש"ז ערנרייך ומיעוטן משלי. ומן הנמנע היה לסמן על כל תיקון ממי הוא.

ו. אבן הראשה.

בסוף ספר כל בו [וללא שייכות לספר] נדפס חיבור בשם 'אבן הראשה', והוא קיצור מה'דינין' שבספרנו ריש מס' ב"מ וריש בב"ב, שם צייר רבינו יותר משישים מקרים של דו"ד בין ראובן לשמעון על סדר הגמרא שכל אחד פותח ב'דין'. היו שסברו שרבינו הוא המקצר והכותב. (ע"י שה"ג בערכו של רבינו). אולם מעיון שיטתי בתוכנו ובלשוננו נראה שאין לתלות חיבור זה ברבינו. עיין בפרט במס' ב"מ עמ' קנה הערה שיח"כ. גם מהכותרת של חיבור זה שבס' כל בו משמע שמחבר אחר חיברו וכך הלשון שם: 'דינין מוהר"ר

בא. וכבר עשה כן הגרש"ז ערנרייך. אלא שהוא לא פיסק וחילק לקטעים. ואמנם במה שחלקתי לקטעים יתכן שהשתנה אופיו של הספר ממה שיעד אותו רבינו, אפשר שרבינו התכוון לכתוב ספר הלכה בלול ומיוסד על לשונות הגמ' וע"י החלוקה והפסקים והצבת דפי הגמ' והבלטת לשונות הגמ' הפכנו אותו לספר המפרש את הגמרא. ואם שגיתי וכו'.

בב. ויש שחשבו שרבינו פרץ כתב הגהות על 'אבן הראשה' כשם שכת' הגהות על תשב"ץ דמהר"ם ועל הסמ"ק. [ואם כן הדבר, שרבינו פרץ טרח להגיהו, הרי יש למנות את אבן הראשה כאחד הראשונים]. וחיליהו ממה שנמצא כתוב בס' חוט המשולש בטור השלישי לרבי אברהם אבן טוואה סי' כד לשון זו: 'וכן כתב באבן הראשה בשם רבינו פרץ ז"ל ספרים שגזלו עכו"ם וכו''. אבל באמת אין מכאן ראיה. ודאי הוא שאת הדברים מצא רבי אברהם בספרו של זקנו שו"ת התשב"ץ ח"ב סי' קלז שזה לשונו שם: 'ובשם הרי"ף [צ"ל הר"ף] ז"ל כתבו שספרים שגזלו עכו"ם ומוכרם לישראל וכו' עד כאן בספר תשובות מלוקט שבו אבן הראשה. דייק הרב בלשונו וכתב 'בספר תשובות מלוקט שבו אבן הראשה' ולשון זה אינו מתפרש בדוקא שהכונה להגהת ר"פ על אבן הראשה, אפשר בהחלט לפרש שבאותו קובץ תשובות שיש בו בין השאר גם ספר אבן הראשה, שם היו גם דברי ר"פ. אותו מלקט שליטת את התשובות והכניס לילקוטו את 'אבן הראשה' הכניס גם את דברי רבינו פרץ. וכן נמצא קובץ כזה בכת"י [כ"י גינצבורג 107] שבראשו כתוב 'דינין שחיבר ר' אליעזר ב"ר נתן ז"ל וקרא שם הספר הזה אבן הראשה' ובהמשך כתיב"י יש 'פסקי רבינו פרץ' ושם נמצא פסק זה של ר"פ [ונדפס פסק זה מתוך אותו כת"י בס' מאורות הראשונים ירושלים תשסב עמ' שצ]. ומש"כ בהע' לתשב"ץ הוצ' מכון ירושלים שבמבוא של הר"ש אלבק פ"ט הע' א כתוב שבכת"י של אבן הראשה אכן נמצאת הגהת זו של ר"פ על אבן הראשה, המעיין שם לא ימצא כן.

אליעזר בר נתן ז"ל. חמלתי לחקות ולדלות עמוקות מהלכות פסוקות אכן [נדצ"ל אבן רמז לרבינו אב"ן] מורה חקות משפטי הבצע וקצותם אבצע וכולם לא אבצע כי קצר המצע. ואף הכותרות הנמצאות בכת"י של החיבור: 'דינין שחיבר ר' אליעזר בר נתן ז"ל וקרא שם הספר הזה אבן הראשה' או: 'לקוטות מספר הדינין שחיברו הר' אליעזר בר' נתן וקראו אבן הראשה'^א אינן מכריחות, כבר העירו שאפשר לפרשן שהמלקט הוא שקראו אבן הראשה.

בהערותנו ל'דינין' הבאנו מחיבור זה עד כמה שאפשר היה להעזר בו לבירור נוסח ספרנו.

ז. הסידורים שנתייחסו לרבינו.

רבינו חיבר פירוש לסידור התפילה, וכמש"כ בספרנו כרך ב עמ' תקלח: 'שמעון הפקולי הסדיר וכו' וכולם מקרא אחד נפקי וכתבתים בסדר התפילות'. וכן בסוף מס' מגילה בנוסח כת"י אחד של ספרנו: 'כל ענין פרשיות וקריאת הפטרותיהן פירשתי בסדר תפלות' לב.

חמישה סידורים הדומים זה לזה בעיקרם נתייחסו לרבינו ע"י חכמים וחוקרים שונים ואלו הם: א. הסידור שנדפס באוסטריה תקצו ע"י הג"מ ר' אפרים זלמן מרגליות לג. ב. סידור הראב"ן ב"ב תשנא. ג. כת"י המבורג שנדפס בפקסמיליה ירושלים תשמ. ד. סידור המיוחס לראב"ן שנדפס בגנוזות ג ירושלים תשנא. וכן ה. סידור רבינו שלמה מגרמיזא ירושלים תשל"ב שיש המייחסים אותו לראב"ן.

על יחוס הסידורים הנזכרים לעיל לרבינו דנו חכמים וחוקרים שונים^ל ולא עלינו המלאכה לגמור. במסגרת זו נציין רק את המקומות שמצאנו בספרנו המתאימים^{לה} ושאינם מתאימים לנמצא בסידורים הנ"ל.

א. סי' יב: בקדיש ט"ו שבחות, כגון 'תגדל וכו' הרי ט"ו. בסידור רבינו שלמה עמ' עט חשיב עשרה לשונות.

ב. שם: וכן בישתבח שמך לעד מלכינו יש ט"ו שבחות וכו' עד מלך אל חי העולמים. כ"ה בכת"י המבורג ובסידור רבינו שלמה עמ' עה.

ג. סי' סא הוא מעשה דמגנצא בתקיעת שופר, נמצא כולו בפי' המחזור כת"י המבורג סי' סא.

ד. סי' קכ: ותיקנו לומר איזהו מקומן שסודרין בו סדר קרבנות ועשייתן ושחיתתן. וגם ברייתא דר' ישמעאל ראש תורת כהנים, שתורת הקרבנות אמורה בו. טעם זה גם בסידור ראב"ן וסידור ר"ש עמ' יב וכן בכת"י המבורג ובגנוזות.

א. כת"י גינצבורג הנ"ל כפי שהועתק בס' בעה"ת עמ' קפא.

א. שם מתוך כת"י מונטיפיורי.

ב. הגר"מ הרשלר במבוא לסידור ר"ש עמ' 72 פקפק בעצם העובדה שרבינו כתב פירוש לסידור. נראה שלשונות אלו מבטלים את פקפוקו.

ג. פירושי הראב"ן הנמצאים בפירוש המחזור קרבן אהרן שנדפס לראשונה בסלאוויטא תקפג, אינם פירוש נוסף, אלא לקוחים הם מכתה"י של סידור זה, ככתוב בהקדמתו.

ד. עי' להגר"מ הרשלר במבואו הנ"ל עמ' 52 ואילך; ס' חכמי אשכנז הראשונים עמ' 346 וערוגה"ב ח"ד עמ' 42 ואילך.

ה. ואמנם יש לשים לב שאין ללמוד מכל המתאימים, שכן יש מהם הנמצאים בעוד ספרי ראשונים ועל המעיין לבדוק.

ו. הרב הרשלר במבואו הנ"ל כתב: 'ואם נעשה השוואה בין ספרו של הראב"ן 'אבן העזר' ובין פירושי הסידור, נמצא שרוב הדברים שונים זה מזה'. לפי הרשימה שלהלן נראה שאין פני הדברים כך.

ה. שם: ובשבת שאין קורין למפטיר ביום השבת תיקנוהו לומר בפסד"ז וכו' ובר"א אע"פ שקורין פ' מוספין וכו' הוצרך לתקן וכו' לפי שר"י יום מלאכה הוא ואין כל העם בביהכנ"ס. בסידורים הנ"ל טעם אחר: משום דפרשיות שבת ור"ח סמיכי לפרשת התמיד נהגו לאומרן אגב גררא משא"כ פרשיות המועדים.

ו. סי' קמ: ויראו עינינו כיון דתקינן רבנן לאומרו עם הגאולה וכו'. וכ"ה בסידור ראב"ן ובכת"י המבורג.

ז. סי' קמב: והערב נא וכו' עד למדיני חוקך. כ"ה בכת"י המבורג ובסידור ר"ש בסי' העוסק בחשבון מאה ברכות.

ח. סי' שמג: הנהיגו לאמור המשנה במה מדליקין וכו' ואם שגה בשבת זו שיפרוש ויתקן לשבת הבאה. וכ"ה בכת"י המבורג סוף עמ' 13 א: שכבר קידש היום ואפי"ה אנו אומרים אותו כדי שיהא נזכר לשבת הבאה.

ט. עירובין עמ' תט: ואילו ואילו דברי אלקים חיים וכו' ופירוש האחרון^ל נראה לעינים. וכ"ה בכת"י המבורג עמ' 19-20: ושמעתי שהלויים היו אומרים אותו בורמייזא ואומרנים] שצריך לפרש המוסף של ר"ח שהרי פרסמו הכתוב מלבד עולת החדש ומנחתה וכו' ונראין לי דבריהם כי מה שאמרנו זכרון אחד עולה לכאן ולכאן היינו בהזכרת היום אבל המוסף צריך להזכיר ואין צריך לקרות פסוקי המוספין דהא (ד)אמ' רב חננאל אמר רב כיון שאמ' ככתוב בתורתך שוב אינו צריך לומר קראי והקורא לא הפסיד אלא שפיר עבד^ל.

י. ענין כל נדרי שפירש רבינו במס' עירובין עמ' תיב, קרוב מאד למש"כ בפי' המחזור דף 21 ע"א: ונראה לי משום דיום הכיפורים יום סליחה ויום תשובה ורוב העולם נכשלים בנדרים וכו'. וכן שאר הפרטים: ומה שתקנו לומר ג' פעמים וכו' יאמרו כל הקהל בקול ונסלח וכו', כ"ה בפי' המחזור. עי' בספרנו הערה צג.

יא. במס' יומא עמ' תק בברכות הפטרה של מנחת יו"כ כת' רבינו בשם רע"ג דאין שינוי בין שחרית למנחה. בכת"י המבורג ריש עמ' 21 ב כתב: ואין נראה לי [לומר על התורה ועל העבודה] כי אין אומרים עבודה אלא על עבודת היום.

יב. שם כתב שבמוצאי יו"כ פ' תוקעין קשר"ק. בכת"י המבורג שם: ובגולה שלנו לא נהגו אלא תקיעה אחת.

יג. במס' מגילה עמ' תקלח: שמעון הפקולי הסדיר שמונה עשרה ברכות על הסדר לפני ר"ג ביבנה וכולם מקרא אחד נפקי וכתבתים בסדר התפילות. ונמצאים הפסוקים שהובאו בגמ' בסידור אוסטרחה ובכת"י המבורג דף 10 ע"א.

יד. ב"ק עמ' ל: ישראל שאין להם זוג וכו' הן יהיו בני זוגך. כ"ה בסי' ראב"ן מנחה של שבת.

טו. כתובות עמ' תקכג: כדכתיב ודבק באשתו ולא בארוסתו וכו'. והתיר לנו הנשואות וכו' כדכתיב כי יקח וכו'. כ"ה בסידור רבינו שלמה סי' קט.

טז. שם: יוצר האדם, שתי יצירות יצירת אדם ויצירת חוה. וכ"ה בסידור הנ"ל שם.

לז. כך בכת"י של ספרנו [האחר]. במהדורתנו הדפסתי 'האחד' כבד"פ והגהתי 'האחרון' משום שלא היה לפני אז כת"י ברור.

לח. וכל הלשון הזה אב"א נמצא בסתמא בערוגת הבשם ח"ג עמ' 464. [ומש"כ בס' ראבי"ה שם בהע' סח וז"ל פירוש המחזור וכו', צריך למחוק את כל מה שהובא ולהכניס במקומו את הלשון שכתבתי למעלה]. בליקוטים מהל' מועדים מס' אמרכל (וינא תרכד) דכ"ב ע"א כתוב: וראב"ן כתב ואומר את מוספי יום הזכרון ואינו אומ' מוסף ר"ח ושמעתי שהלויים וכו'. ולשון זה מכוון אב"א עם פי' המחזור שהדפסנו למעלה.

השוואות עם מש"כ רבינו בהלכות על דרך השיר [שנדפסו בסוף כרך א]

יז. שו' שסט הע' קסה כתב רבינו תפלות באמצע תקנום ואעפ"כ כתב דצריך לסמוך גאול"ת בשחרית ובערבית. וכ"ה בכל הסידורים המיוחדים כמש"כ בהערה שם.
 יח. שם עמ' תכח ענין מאה ברכות. בסידורים המיוחדים בדרך אחרת כמש"ש בהערה.
 יט. שם שו' תלג זוקף כפופים לפני מתיר אסורים. וכ"ה בסידורים.
 כ. שם שו' תלד שעשה לי כל צרכי. וכ"ה בסידור כת"י המבורג.
 כא. שם לא מנה ברכת עוטר ישראל. וכן ליתא בסידורים המיוחדים.
 כב. שם שו' תלז: אשר קריאתן במקום הקרבנות מוקטר ומוגש לכפרתן לשמי מנחה טהורה. וכ"ה בסידור כת"י המבורג (א ע"ב): ותקנו דורות האחרונים לקרות פרשת את קרבני וכו' משום דכתיב ובכל מקום מוקטר ומוקדש לשמי.
 כג. שם שו' תלט: ומזמור לתודה שאומרים עלי תודה ימות החול להגדה ולא בקודש מקרא. וכ"ה בסידור המיוחד לרבינו דף יד ע"ב: ומזמור לתודה שאומרים בחול אין אומרים בשבת וכו'.

ח. הלכות על דרך השיר.

בסוף כתב היד של ספרנו נמצא חיבור נוסף של רבינו – הלכות הכתובות על דרך השיר. החיבור כולל לפחות שלשה פרקים שבכל אחד מהם רמז רבינו את שמו בראשו: א. הלכות שחיטה. ב. הלכות טרפות ואיסור והיתר. ג. הלכות קריאת שמע תפילה וברכות. יתכן שהיה פרק או פרקים נוספים, אלא שכתה"י נשחת ונפסק בתוך הלכות ברכות ואין לדעת כמה הוא חסר.

בהלכות אלו, נקט רבינו בכמה מקומות שלא כבספרו. כמו בהלכות שחיטה שורה י עי"ש בהע' יד. וכן בהל' טרפות שו' קמד עי"ש בהע' רמא. וכן בהל' תפילה שו' שפב עי"ש בהע' קפא. וכן בהלכות ברכות שו' תעה עי"ש הע' שכ. והנה, אע"פ שישנן מקומות בשיר שנראה מתוכן שחיבור זה נכתב אחרי ספר ראב"ן, כמו השורות שנג עד שסה, שהן סדורות כסדר שבספר ראב"ן כמש"כ בהערות שם [והרי ודאי אין לומר שספר ראב"ן נכתב בעקבות השיר], מ"מ נראה שאין לומר כאן תפוס לשון אחרון והלכתא ככתראה, שיותר יש לסמוך על הספר שבו נושא ונותן רבינו בסוגיות הגמ' ומסיק מתוכן את ההלכה מאשר על חיבור שאין בו מכל אלו. ואכתי צ"ע למה שינה רבינו. הפרק הראשון נדפס ע"י ר' ישראל דוידזון בספר היובל להגר"ש שקאפ. הפרק השלישי נדפס רובו ע"י הרב בנימין זאב יעקובזון בס' שיח תפלה. הערותיהם היו לי לעינים ואת חידושיהם הבאתי בשמם. הפרק השני לא נדפס מעולם והוא רואה כאן אור לראשונה. את החיבור הדפסנו בסוף הכרך ראשון.

ט. האם ראה ראב"ה את ספרנו בשלמותו.

מצינו לראב"ה, בן בתו של רבינו, שבהרבה מקומות בספרו מחדש הלכה ואינו מזכיר שכבר קדמו זקנו בזה (סי' תרפה וסי' תתיז ונ"ל שכיפה). או שכתב 'ויש מפרשים' ויש אומרים' ואינו מזכיר שכ"כ זקנו (סס"י תיד וסי' תתלט וסי' תתעח). או 'וכן מצאתי בפירוש קדמונים' (סי' תתקמא עמ' קעט) ולא הזכיר שכ"פ זקנו בסי' קכא. וכן בסי' תקס הביא מחלוקת אי קי"ל כרב אסי ולא הזכיר שזקנו פסק כרב אסי. וכן בסס"י תקלז הביא מחלוקת לגבי אבינו מלכנו בשבת תשובה ולא הביא ד' זקנו שאומרים. וכן בסי' תע: ונראין הדברים דטפח לא עבדינן אבל בציר מהכי עבדינן לפי הזריות. ועי"ש בהע' דכ"כ ראב"ן. ומשמע שלא ראה רבינו דבריו.

וישנן מקומות שמתאמץ ראבי"ה להביא ראיה לחידוש מסויים, או שהוא מביא סייעתא לדבריו מדברי חכמים שקדמוהו, ואיננו מזכיר שגם זקנו כתב כן. כמו בסס"י תלא כת' שצ"ל בביטול 'ולהוי הפקר' וכן קבלתי מר' יצחק הלוי אצ"פ שרבינו יואל לא היה אומר, ולא הסתייע בראב"ן שכתוב בספרו ולהוי הפקר. וכן סי' תתמא אות כ וכ"פ רבינו האלפסי, ולא הזכיר שכ"ד ראב"ן. וכן בסי' תתמא סעיף כ ואם שמע ביום ל' פסק בה"ג דהוי כיום כ"ט וכן פסק האלפסי וכו'. ולא הזכיר שכ"ד ראב"ן כ"ב עמ' תרח. וכן בסי' תתעח וי"א דדברים שבכתב וכו'. וכ"ד ראב"ן בסי' מב, ולא הזכירו. ועי' גם בראבי"ה רס"י אלף וס"ה שכתב: ומעשה שאירע שהעמידו גבינות בחלא דשיכרא ואסר אותן זקני להעמידן בפסח. ובספרנו לא נמצא ד"ז אבל נמצא בפסחים עמ' תמו לענין דבש שהעמידו בשמרים של שחר 'כאילו בעיניה הוא החמץ'. ולא הזכירו ראבי"ה.

וישנן מקומות שפוסק הלכה הפך מדעת זקנו ואינו מזכיר שזקנו פסק איפכא. כגון סי' קלא עמ' פט דבברכת אשר נתן בר"ח אינו חותם וראב"ן סי' קפו פסק דחותם. וכן במס' ביצה עמ' רצו מתיר כובעים של לבד משום שעטנז ודלא כראב"ן שאוסר כמצוין בהערה שם. בסי' תתצד 'וברגל של שמאל חליצתו פסולה' ולא הזכיר דעת ראב"ן שכתב במס' יבמות עמ' תסד 'ואם חלצה משמאל בדיעבד כשר'. ואין לומר שבמקרים כאלו נמנע מלהזכירו כדי שלא יצטרך לחלוק עליו להדיא, לא כי, מצינו לו שמביא דברי זקנו וחולק עליו להדיא, כגון רס"י קעג וסי' תקנז עמ' קכ.

ועי' גם בסי' תקסו שדן ראבי"ה בהפסיק בין התקיעות בתקיעה שלא מן הסדר אם חוזר לראש, בתחילה כתב שחוזר ואח"כ פקפק בדבר. ולא הזכיר את שיטת ראב"ן במעשה דמגנצא, שאינו חוזר לראש. וכאן הקושי גדול יותר, שהרי שראבי"ה הביא את מעשה דמגנצא בסי' קעא. ואולי סי' תקסו נכתב קודם שהעתיק לספרו את מעשה מגנצא מס' ראב"ן.

וכן מצינו בראבי"ה לשונות שמשמען לכאן' שלא ראה את הספר עצמו: כגון בסי' תקכח אות ז: וראיתי מכתב גלילי ידי זקני אין טומנין וכו'. והלשון הזה נמצא בספר ראב"ן מסכת יומא. ומהלשון מכתב וכו' משמע שלא ראה את הספר ממש אלא כתיבה בודדת של ראב"ן. וכן בסי' א'קיב: ובשם רבינו זקני קבלתי. והענין בספרנו סי' רעא. וכן הלשון: מה שחידש רבינו זקני מ"כ כתוב בליקוטין (סי' תקצה), צריכה בירור שהרי הענין נמצא בספרנו סי' נט ואמאי קרי ליה ליקוטין.

ומנגד ישנן לשונות שמשמען שראה את הספר: עוד זה פירש זקני ופסק בספרו (סי' תשי). ולפי פסק רבינו זקני בספרו (תתקכו). ושוב לאחר שדנתי את הדברים הללו ראיתי בספר זקני מנוחתו כבוד כתוב בקוצר (סס"י תיז). בפסקות של רבינו זקני כתוב (רס"י תיט). ובספר אבן העזר של רבינו זקני פסקו כולם כחכמים (סי' תקכח). ועוד הרבה. ודע, שכל תשובות ראב"ן שהעתיק ראבי"ה מן סי' אלף וכ"ח ואילך (ראבי"ה כרך ג עמ' תכ ואילך), לא מספרנו העתיקם אלא ממה שנמצא בגנוזיו של רבינו יואל חתן רבינו. שאותן תשובות שלן רבינו לרבינו יואל חתנו. וכמש"כ בהערה שם. וממילא אין מזה ראיה שהיה לפניו ספרנו לט.

זא. ולאידך גיסא אנו מוצאים בספרו האחר של ראבי"ה [שלא נשתמר בידנו] ספר אביאסף: בכל מקום שאתה מוצא בראשונים [באו"ז, בתשובות מהר"ם או במרדכי] דברי אביאסף, שם אתה מוצא גם דברי ראב"ן. דוק ותשכח. ומשמעות הדברים שס' אביאסף העתיק את לשון ראב"ן ומשם נלקחו הדברים. וגם אם אין אנו מוצאים באותם ספרי ראשונים שהעתיקו את אביאסף את דברי ראב"ן, נמצא בס' ראב"ן את אותו הנושא. כלומר, גם במקרה זה העתיק אביאסף את דברי ראב"ן אלא שהמהר"ם והאו"ז והמרדכי לא מצאו לנכון להעתיקו. וכמעט שאפשר לקבוע שכל כולו של הספר, שעד כמה שידוע לנו עוסק בעניני נשים נזיקין, הוא התעסקות בדברי ראב"ן. ובהערות

כתב החת"ס (אהע"ז ח"ב סי' עא) על מש"כ רבינו שאם חלצה בשמאל חליצתה כשרה: הראב"ן הי' רב גדול ומפורסם חברים של ר"ת ורשב"ם וגדולי הפוסקים המה תלמידיו ובניו בניו כידוע ואין מהם מייתי דעתו אפי' לחלוק עליו ואין לומר שלא הי' מפורסם להם אע"כ לא חשו לו כלל ואין לעשות מזה אפי' שום סניף בשום מקום מפני הטועים. עכ"ל. והנה מה שרצה מרן החת"ס להוכיח ממה שלא הביאוהו 'בני בניו', צריך עיון, הרי במקומות אין מספר לא הביאוהו כמפורט לעיל. ואנחנו לא נדע סיבת הדבר. ויש לציין שבענין זה של חליצה בשמאל כתב ראב"ה במפורש בסי' תתצד עמ' י: וברגל של שמאל חליצתו פסולה.

י. שרידים ממהדורה אחרת של ספרנו.

[א]

כתבנו לעיל שהגיעו לידינו מספר דפי כת"י מספרנו, שרידים משנים שלשה כתבי יד שונים. והנה, מהשוואת כת"י אלו לספרנו, אנו רואים שכתב יד אחד מהם^מ יש בו לפחות שני שינויים מפליגים, וזאת אע"פ שהוא מחזיק שבעה עמודים בלבד מהחיבור^{מא}, שינויים שניתן לפרשם רק כמהדורה אחרת של הספר. וככל הנראה לפנינו שרידים ממהדורה אחרת של ספר ראב"ן^{מב}.

ואלו הם:

א. בסי' שלט (כרך ב עמ' שכא) מפרש רבינו את לשון הגמ' בשבת די"ט ע"א 'אי קביע בי דואר במתא' פירוש חדש שלא מצאנו לו חבר:

ומותר לשגר איגרות ע"י גוי בערב שבת אם קצץ שכר לשליח גוי וכו' ואם לא קצץ לו שכר,

אם השליח קבוע ודר בעיר שמשגר שם הכתב מותר, דלאו בשביל ישראל אזיל אלא בשביל עצמו. אבל אי לאו קבוע אסור דהא בשביל ישראל אזיל להתם.

ואילו בשריד כת"י נמצא פירוש אחר, קרוב לפירוש הנזכר:

ומותר לשגר איגרות ע"י גוי בערב שבת אם קצץ שכר לשליח גוי וכו' ואם לא קצץ לו שכר,

אם השליח קבוע ודר בעיר שנתן לו ישראל באיגרת [=האיגרת] מותר, דדילמא שבית הגוי בביתו ולא ילך בשבת. אבל אי לא קביע אסור דכיון דאכסנאי הוא ודאי ילך.

שני הפירושים משתווים בכך שהם מפרשים את לשון הגמרא שבת יט ע"א 'קביע בי דואר במתא' בי דואר - השליח עצמו, פירוש מחודש של רבינו שלא מצאנו לו חבר, אלא שנחלקו בפירוש 'מתא', בראשון מפרש עיר שמשגר לשם ובשני עיר שמשלח משם. שינוי זה א"א ליחסו לשגגת מעתיק ומסתבר איפוא ששני הפירושים מקולמוסו של רבינו יצאו.

ב. במסכת מגילה (מהדורתי עמ' תקמז) כתוב בספרנו 'וסימן הפרשיות והפסקותיהן זט"ו וכו' ומאריך רבינו כדי עמוד שלם. וכל הענין קרוב ללשון ספרנו נמצא בסרע"ג. והנה בשריד כת"י הנ"ל כתוב במקום כל העמוד: 'כל ענין פרשיות וקריאת הפטרותיהן פירשתי בסדר תפלות'. ולכאורה גם לשינוי זה יש רק הסבר אחד, שרבינו כתב שתי מהדורות, ואין

ל'דינין' שבמס' ב"מ פרטנו.

מ. שמקורו בנואנטולה ומדינה. עיין לעיל הע' כז.

מא. שבעת העמודים הינם מתוך סימנים מרוחקים זה מזה, יש לשער איפוא שלו היה כתה"י כולו לפנינו היינו מוצאים עוד כהנה וכהנה.

מב. כנראה מהדורא קמא. כמו שנברר להלן.

לומר שהסופר המעתיק הוא שהשמיט את כל הסדר, שהרי הכותב כותב כאן בלשון 'מדבר בעדו' פירשתי, ומי אם לא המחבר יכתוב כך.

ושינוי זה יש בו גילוי חשוב. אם נכונה ההנחה שלפנינו שתי מהדורות ובאנו לדון מהי מהדורא קמא ומהי מהדורא בתרא, כלומר מהי משנה אחרונה, הנה חילוף זה מלמדנו שנוסח ד"פ וכת"י ו', כלומר נוסח ספרנו, הוא מהדורה בתרא, שהדעת נותנת שהמהדורה שיש בה רק הרמיזה לסדר התפלות היא הראשונה ואילו זו שנכתב בה כל אותו ענין היא השניה. שהרי יותר מתקבל על הדעת שרבינו הרחיב את המהדורה מאשר שהוא יצמצם אותה.

ואכן באותו שריד כת"י שאין בו סדר ההפטרות, חסרים בכמה מקומות לשונות גמרא שהביאם רבינו להלכה שנמצאים בד"פ. ש"מ שכת"י זה אינו של המהדורה האחרונה. וע"ע על כך בהמשך.

[ב]

חילופי נוסחאות שא"א ליחסם לשיבושי העתקה מצינו גם בין דפוס פראג לכת"י וולפנ', כמש"כ לעיל. ושיעורתי שם שמדפיסי פראג הגם שהדפיסו את הספר מכת"י וולפנ', עכ"ז החזיקו בידם כת"י נוסף והוא מקור השינויים שמצאנו בין דפוס פראג לכת"י וולפנביטל. מעתה אם כנים אנחנו שספרנו נכתב בשתי מהדורות, יתכן לומר שגם אותו כת"י נוסף שעמד לפני מדפיסי פראג, הינו מהדורה אחרת, ואולי אף הוא מהדורא קמא.

ואלו המקומות שהשתמשו מדפיסי פראג באותה 'מהדורה אחרת':

א. סי' ב: וספק חשיכה ספק אינו חשיכה דמתניתין הוא בין השמשות שהוא ספק יום ספק לילה, ועם חשיכה דקתני שמדליקין בה את הנר היינו עם שקיעת החמה. כדאמר רבא לשמעיה אתון דלא קים לכו שיעורא דרבנן אדאיכא שמשא אריש דיקלי אתלו שרגא, ביום המעונן במתא חזו תרנגולא כשהולך לישב.

כך בכתה"י וולפנ' וכך בהעתקת המרדכי שציינתי שם בהערה. ופירש בהג' המיוחסות לרמ"א: 'פי' סמוך לשקיעת החמה'. והכונה כמובן סמוך לפני השקיעה.

ואילו בד' פראג: 'ועם חשיכה דקתני שמדליקין בה את הנר היינו משקיעת החמה ואילך'. וכך העתיק הפר"ח בקו' דבי שמשו ולא אמר בה דבר²².

ב. סי' ר: הרואה הקשת אומר בא"י אמ"ה זוכר הברית ונאמן בבריתו וקיים במאמרו. כך בכת"י וולפנביטל. והוא נוסח ר"ח [כמובא בפר"ח הנדמ"ח] והרי"ף והרמב"ם [אלא שהם גורסים נאמן בלי ואו"ו].

בד' פראג: האל הנאמן במאמרו וקיים בבריתו בא"י זוכר הברית. ונוסח ד' פראג הוא כבמחז"ו עמ' תשכ וזוכר בראבי"ה סי' קמו: והעם נהגו לומר איפכא דחתמי לבסוף. ונמצא נוסח זה בכל הסידורים כתובי יד שמוצאם מצרפת ובכארבעה עשר סידורים כת"י שמוצאם מאשכנז. כך שמעתי מפי ר' יונה פרנקל נ"י מירושלים.

ותימה לומר ששינוי המדפיסים מדעתם לנוסח שלא היה רווח בזמנם. והרי 'תלמידים המגיהים אינם מגיהים דברים של תימה'²³ ומסתבר איפוא שלפנינו אכן שתי מהדורות.

ג. ועי' גם סי' מד, שנמצא כולו במרדכי סוף גיטין, אלא שבמקום שבספרנו הלשון 'ושאלתם מקטנכם', במרדכי הכל בלשון מדבר בעדו: כתב ראב"ן שאלוני וכו' ושאלו לי

מג. ועי' בס' אור המאיר להר"מ פוזן שליט"א שהסביר את שיטת רבינו לפי נוסח זה. ועי' מה שכתבתי ב'דיונים בדברי רבינו' הנספח לדרך ב עמ' כג.
מד. לשון ר"ת בסה"י התשו' סי' מד.

וכו' והשבתי וכו'. ויתכן שגם כאן שתי מהדורות לפנינו, שהרי רחוק לומר שהמרדכי שינה מלשון ספרנו.

ד. וכיו"ב מצינו בסי' קא. בד"פ תחילתו: שאילה זו שאלתי וכו', ואילו בכת"י: הוצרכתי לשאוב מים מבור בית לחם אשר בשער, ולשתות מים וכו'. וכל הלשון 'שאילה זו' וכו' ליתא. מי אם לא המחבר יכול לכתוב לשונות אלו. הרי לנו שתי מהדורות.

ה. בריש מסכת ב"מ ע"מ צו כתב רבינו: תנן מי שחשוד ונתחייב שבועה דאורייתא שכנגדו נשבע ונוטל. ואם אמר שכנגדו אני מאמינו בשבועה השביעוהו ויפטור, מאי, מי אמרין מידי דהוי אקרויב או אפסול דפסול לעדות וכי קבליה קבליה וסמכינן אעדות, הכא נמי לא שנא או לא. ונראה לי חשוד על השבועה חלוק [לב] פנים וכו'.

והנה בס' ראבי"ה סי' אלף ומ"ו (כ"ג ע"מ) נמצא כל ענין זה אות באות כשאלת רבינו יואל ותשובת רבינו (שאלני חתני וכו' ועוד שאלני תנן מי שחשוד וכו' והשבתי לו חשוד על השבועה חלוק לב' פנים וכו').

מתברר א"כ שבתחילה היה כל ענין זה שאלת רבינו יואל ותשובת רבינו, ולאחר מיכן כאשר סידר רבינו את ספרו קבע את הדברים באופן סתמי לא כשאלה ותשובה.

ולכאורה גם זו הוכחה לקיום שתי מהדורות. ואין לומר שהש"ת שהגיע לידי ראבי"ה כלל לא היה חלק מן ספר ראב"ן אלא ראבי"ה לקח את התשובה מבית גנזיו של אביו, שהרי הש"ת פותח ב'שאלני חתני' 'והשבתי לו' ובאגרת ששלח רבינו לרבינו יואל בודאי לא היו לשונות אלו.

ו. במס' ב"מ ע"מ קד כתוב: ראובן ניתאכסנו אצלו סוחרים והיה שמעון מחזיר אחריהם לקנות סחורתם ואמר לו ראובן אני רוצה לזכות בסחורה זו לקנותה כי ביתי זכה לי. ולא שמע אליו שמעון והלך וקנה בשעה שלא היה ראובן בבית. ותובעו ראובן להחזיר לו הסחורה. והוא אם דמי הסחורה פסוקין דסמכה דעתיה.

דין זה פסוק ממתני' ראה אותם רצין אחר מציאה ואמר זכתה לי שדי זכתה לו, שהרי ביתו משומר הוא וגם עומד בו, הכא נמי זכה ראובן בסחורה שבביתו. וגם משום ועשית הישר והטוב חייב להחזיר לו לראובן את הסחורה כדאמרין לגבי בר מצרא.

המשפט האחרון בדיבור הראשון 'והוא וכו' דעתיה' אין כאן מקומו. כפי שכבר הרגיש באבן שלמה וכתב שמקומו להלן בסוף ה'דין' אחרי 'זכה ראובן בסחורה שבביתו'. אבל יש להעיר שמשפט זה לא נמצא באביאסף, שם העתיק ראבי"ה את כל ה'דין' כמעט מילה במילה. ועוד שאחת מטענותיו של ראבי"ה שם היא 'פסק סמכא דעתיה לא פסק לא סמכא דעתיה' וזה מוכיח שאכן לא היה לפניו משפט זה. ונראה שרבינו הוסיפו על הגליון במהדורא בתרא. וכיון שנוסף על הגליון נכנס שלא במקומו.

[עוד יש להעיר שגם המשפט 'שהרי ביתו משומר הוא וגם עומד בו' לא נמצא באביאסף ונמצא בספרנו שלא במקומו (ומקומו להלן אחרי 'שבביתו', באותו מקום שצריך להוסיף גם את ההוספה הקודמת!) וכיון שאין הספר חסר בלעדיו, שהרי הוא תוספת הסבר, יתכן שאף אותו הוסיף רבינו על הגליון ומשום כך נכנס שלא במקומו].

[ג]

עד כאן באו דברינו על 'נוסחאות מתחלפות', נעמוד עתה על תופעה אחרת שישנה בספרנו, והיא תופעת ההוספות. כפה"נ הוסיף רבינו על ספרו - גם אחרי תפוצתו ואחרי ששלח אותו לחתנו רבינו יואל ואולי לעוד חכמים - הוספות שונות, חלקם מראי מקומות; חלקם תוספות הסבר וחלקם 'שוב ראיתי'. [ואין דיונונו כאן על 'גליונות' ולא על התשובות

האחרונות שהוסיפן לספרו שכבר עסקנו בזה לעיל פרק א]. והרי מספר דוגמאות של תוספת קטעים שלמים:

א. בראבי"ה סי' שפה כרך א עמ' שיג כתב רבינו יואל:

ומה שכתב רבינו אב"ן דהא ברייתא דאין מפליגין בית שמאי היא, אישתמיטתיה הא דירושלמי [=שהובא לעיל מינה: אין מפליגין לים הגדול לא בערב שבת ולא בחמישי בשבת בית שמאי אוסרין ברביעי ובית הלל מתירין] דאפילו בית הלל היא. והנה בס' ראב"ן סי' ס' אחרי שאמר ראב"ן: 'ונראה לי שהראשונים שהנהיגו בדבר מוקמי לה להא דאין מפליגין כבית שמאי דמחמרי בכל מלאכה שאין אדם יכול להתחיל בה בערב שבת אלא אם כן יכול לגומרה קודם השבת, אבל לבית הלל דשרו בשאר דברים הכי נמי דמפליגין בין בים בין בנהרות' כתב כך:

ור' יואל חתני אמר לי ששנוייה ברייתא זו בירושלמי (שבת פ"א ה"ח) הכי, אין מפליגין בספינה לים בערב שבת ולא בחמשה בשבת ולא בארבעה בשבת בתלת בשבת בית שמאי אוסרין ובית הלל מתירין. אלמא ברייתא דאין מפליגין דברי הכל הוא. ולפי הירושלמי אית לן למימר דמעשה שבאו מפלנדיסין דבתלת בשבתא הוה שנכנסו בספינה והפליגה ספינתן ולא נכנסו לנמל עד לאחר השבת. ואיני יכול לעמוד על בירור הדבר. אבל בהלכות גדולות מתיר אפילו בערב שבת. רואים אנו שראב"ן קבל את דברי רבינו יואל שמהירושלמי משמע דד"ה היא לכל הפחות במדה כזו שגרמה לו להסתפק בדבר ולומר איני יכול לעמוד על בירור הדבר.

ועכשיו הגע בעצמך, אם היה רבינו יואל רואה את דברי חמיו ראב"ן כמות שהם בספרנו, היה כותב עליו אישתמיטתיה? הרי הדברים כבר נכנסו לספרו והוא קבלם במדה מסוימת. ואם תאמר שכונתו לומר: אישתמיטתיה ואני הראיתי, ואחרי שנוכח בדבר הוסיף את דבריי בספרו, למה לו להודיענו כל זה. והדעת נותנת שבספר ראב"ן שהיה בידי רבינו יואל לא הובא הירושלמי, ונשארה דעת ראב"ן שדין זה הוא אליבא דב"ש, ולכן השיגו רבינו יואל. ואחר זמן הכניס ראב"ן את דברי רבינו יואל לספרו. הרי לנו מהדורא ראשונה ומהדורא מורחבת ומושלמת^מ. [והעד על כך שגם ד"ה שלפניו 'ומדדיק' אינו שייך לענינו והוא חוצץ בין גופו של הסימן לבין דברי רבינו יואל השייכים לענין. ש"מ שכל אלו הוספות הן]^מ. ב. ובאמת יש לנו ידיעה ברורה ש'ספר ראב"ן' שהיה בידי חתנו של רבינו, רבינו יואל או חתניו האחרים, לא היה בשלמותו כמו שהוא בידינו. בסי' קח כתב רבינו לחכם אחד: 'תשובה אתם אשר לבבכם כלב האריה ידעתי כי טעיתם במה שכתבתי בספר שנתתי לחתני שיחיה שהימים שמבקשים את מי שנשטף בנהר הרי הן כמי שמתו מוטל לפניו לקבור'.

כאן כבר מדבר רבינו במפורש על 'ספר' ולא על אגרת או קונטרס, וה'ספר שנתתי לחתני' הוא ספר ראב"ן דנן, והדברים שרבינו מצטט נמצאים שם להלן ד"ה אירע. וא"כ כונת רבינו לספרנו זה והספר בתחילתו לא כלל תשובה זו. הרי לנו שוב מהדורה קצרה ומהדורה מורחבת. והרגיש בזה הר"ש אלבק במבואו סי' ז. ברור מעתה שרבינו יואל החזיק בידו ספר ראב"ן שלא היה בו הירושלמי הנ"ל ועל כן השיג על דברי רבינו.

מה. וליכא למידחי שכונת רבינו יואל באומרו 'ומה שכתב רבינו אב"ן' הכונה באגרת כל שהיא ולא בספרו, שעל אגרת בלתי ידועה אין לומר 'ומה שכתב' סתם. מו. ויש לציין שמן 'ומצאתי' אין בכת"י וולפנ' ונמצא עה"ג רק מן ומדדיק. א"כ יכול להיות שכת"י וול' העתיק מתחילה ממהדורה שאין בה כ"ז ואח"כ הוסיף ממהדורה אחרת. ולפי"ז ההוספות מתחילות מן 'ומצאתי'.

ג. גם בסס"י סד נראה שישנה הוספה מאוחרת של רבינו: אחרי שחתם רבינו את הסימן וכתב 'וחתני רבי שמואל היזיקני לפרש שמועה זו', בא 'דיבור' שלם שהוא חלק בלתי נפרד מהמו"מ דלעיל: 'והא דאמר שמואל לעיל המקדש בעד אחד וכו'". ונראה שכל הדיבור הזה הוא הוספה שהוסיף רבינו במהדורה הסופית.

ד. בס' ראבי"ה סי' אלף ול"ח כתב רבינו יואל: ושמעתי מחמי רבינו אב"ן, ושיערו בזווי דאגרדמים וכו', כלומר עשיר היה והיו לו מעות ישנים ובחרו מתוך הישנים שמונה (שמונה) ששוקלין בעשרה מן החדשים. והואיל שנמצאים בישינים נמי ששוקלין שמונה בעשרה, אפילו אם הוסיפו בחדשים החומש, אין ריבית כאן דשמא הוא הלואה לו מן הישנים הכבידים. ע"כ.

והנה מה שהביא רבינו יואל בשם ראב"ן נמצא בספרנו לב"ק כרך ג עמ' סב בקצרה. ומוכח מתוך הדברים שמש"כ כאן רבינו יואל לא לקוח מספר ראב"ן אלא ששמע ממנו בעל פה. והיינו שאמר 'ושמעתי'. ומזה נראה שלא היה לרבינו יואל ס' ראב"ן בשלמותו כפי שהוא לפנינו.

☆ ☆ ☆

הפעם אודה את ה' כי גבר עלי חסדו, אחרי אשר זיכני בההדרת ספר ראבי"ה, עוד זיכני לערוך ולההדיר ספרו של רבינו 'פטיש' כל הארץ ראש שבטי ישראל הממולא רוח חכמה ובינה רוח דעת ויראת השם'. ויה"ר מלפניו שאזכה עוד עשות ספרים הרבה ללמוד וללמד את כל דברי תלמוד תורתנו באהבה.

ואזכירה בזה את קודמי, הרב ר' שלום אלבק, שאף כתב מבוא גדול לספר והוא לעינים לכל דורשי ספר זה והרבה נעזרתי בו. ואת הגאון רא"ל ראשקעס מירושלים. ואת הגה"ק בחייו ובמותו הרש"ז ערנרייך שזכה לההדיר את הספר כולו ולהוסיף עליו את הגהותיו המפורסמות 'אבן שלמה'. זכר צדיקים וקדושים לברכה. כולם היו לי לעזר רב והנני בעבודתי כנס על גבי ענקים אלו.

והנני להודות להנהלת ספריית אוגוסט הרצוג בוולפנביטל שנענו בחפץ לב ומסרו צילומים מעולים של כתה"י ואף הרשו להדפיסו. ולמר שלמה הלר מירושלים שהיה המשתדל בדבר. ולאנשי מכון לתצלומי כת"י שע"י ביהה"ל בירושלים.

בן מברך לאביו, ברכות שמים ממעל לאבי מורי הגאון הצדיק שליט"א, שר ההלכה וגדול הקבלה, צדיק בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו. אשר מעט אשר היה לפני ממנו הוא. יאריך ה' ימיו בכריות גופא ונהורא מעליא להרבות פעלים לתורה ויראה ולהיות תל תלפיות לכל דורשי הלכה וסתרי תורה.

ואב את בן ירצה, הנה ברכתי בך את בני וחתניי הי"ו, שנשא ונתנו עמי בהרבה מעניני הספר. זכות רבינו תעמוד להם ויקויים בנו מקרא שכתוב רוחי אשר עליך ודברי אשר שמתי בפיך לא ימושו מפיך ומפי זרעך ומפי זרעך זרעך אמר ה' מעתה ועד עולם. ואזכיר בערגה את מו"ר ויד"ן, יחיד בדורו מפליטת בית סופרינו, הגאון ר' דוד צבי הילמן זצ"ל. מה נאור עליו דברי הפייט: מי יערוך מערכות, מי יישר הדורים, מי יפענח צפונות ומי יגלה מסתורים. אבל כלי מלחמה לא אבדו, כליו של ר' דוד היו 'עשויין להשאל ולהשכיר' ובכליו נערך ספר זה.

ואחתום בברכתו של רשב"ם לרבינו: וצורינו ישקיט לכל עמו מימי רע ויט אלינו חסד לפתוח לנו אורחות חיים להעמיד רגלינו במישור לדעת האמת ולאהב השלום.

דוד בהגאון ר' שריה שליט"א

ואלה שמות

רבותינו המובאים בספרנו הם וספריהם

[האותיות בסוגריים מציינות את הכרד]

רבינו אברהם ב"ר שמואל	(א) פב (ב) רצד	זקני אשפירא	(א) שצח
רבינו אברהם הלוי	(א) י	רבינו חזקיה אחי רבינו	(א) ער
רבינו אורי חתן רבינו	(א) קכט (ג) תרסו?	רבינו חזקיה	(א) רפח
רבינו אליהו ב"ר יהודה	(ג) תתלז	חכמי בארי	(א) קכח קכט
רבינו אליעזר ב"ר שמשון	(א) לו קנב קנד קסג	חכמי נרבונא	(ב) צג
רבינו אליעזר הגדול	שכד	חכמי צרפת	(ג) רנד
רבינו אליעזר ממין?	(ב) תט	חכמי רינשבורק	(א) קלה קמא קעב
רבינו אליקים ב"ר יוסף חותן רבינו	(א) קיג	חלוקת בני בבא ובני א"י	(ב) תפא
רבינו אליקים חתן רבינו	(א) סג רלב	רבינו חננאל	(א) לט ריח רכח רלא רחצ (ב) ד ו
אלפא ביתא של מכיר	שצד (ג) תרנח	ט לא לה לז מד מט נב נה עז פ צה קטז	
אסף היהודי	(א) צז	קכב קנא קנה קפ שמו שצ תנח תסח תפב	
רבינו אפרים ב"ר יצחק מרינשבורק	(ג) תשמג	תקא (ג) יד כ כב לא מ מא מב מה מז מט	
שצט תעא תשעת תתא תתל תתלא	(ב) קסג	סא עא עב עד פא פב צה קב קכד קלז קמג	
רבינו אשר ב"ר יעקב הלוי	(א) שכא	קעז קעח רטז שמו שמח שסח תקטז תשנג	
בקיאי הדעת שבמגנצא	(א) קפח	חסידי רינשבורק	(ב) קצו
רבינו ברוך ב"ר יצחק	(ב) תסו תקפז	רב יהודאי גאון	(א) צב שלד שלו שע תנ (ב) נה
גאוני מגנצא	(ג) תתלא	קט קלח קעח רמא (ג) צח שפד תנח תסו	
גאונים (א) תלג (ב) נח עז פ פד צא צה קא קיא	(ב) תז תקב תקלא	רבינו יהודה ב"ר ברוך	(ב) קיט
קיג קטז קיח קכו קכז קמד קנה קנח קעד	(א) תז תקב תקלא	רבינו יהודה ב"ר יוסף	(א) יג
קעח קפא רי רטז ריז רמא רעז רפה רצט	(ב) תז תקב תקלא	רבינו יהודה הכהן ובניו	(ב) תקנ
שיט שמג שצג תנו תפב (ג) צח קמו ריח	(א) תז	רבינו יואל חתן רבינו	(א) נא קמה קפו רל ע רעז
רבינו גרשם ב"ר שלמה	(א) מז	רפו רצג שיג שצא (ג) נ נט שמח שנא שנב	
רבינו גרשם מא"ה	(ב) קנא (ג) צט שפה תלא	שנט שצט תקא תקב תתא תתיז	
רב האיי גאון (א) קד קס רמא שמ תח (ב) צה קמ	(א) קנא (ב) קנא (ג) צט שפה תלא	רבינו יוסף ב"ר נתן	(ג) תתמג
קנה קנז קסג קעח רמא (ג) קנג רלח שצח	(א) קנא (ב) קנא (ג) צט שפה תלא	רבינו יוסף טוב עלם	(ג) תתמג
תלא תקיג תקיד תקסד תרא תשדמ	(א) קנא (ב) קנא (ג) צט שפה תלא	רבינו יוסף ב"ר יצחק [יעב"ק]	(א) תתמג
רבינו הילל	(א) שיג שצא	רבינו יוסף ב"ר מאיר [ר"ת]	(ג) קפט תצח
הלכות גדולות (א) לד נב נה סה סו פז צה רי	(א) שיג שצא	תשיא תשעב תתכב תתכט תתלז	
ריב רלא של שלא שלד תיא תנ (ב) קנ רכה	(א) שיג שצא	רבינו יעקב הלוי מזורמישא	(ג) תרנז
תקכח (ג) תקיח	(א) שיג שצא	רבינו יצחק ב"ר אשר הלוי	(א) קס שלו שעד
הלכות קטועות (א) נב (ב) רכה (ג) תקיח	(א) שיג שצא	רבינו יצחק ב"ר יהודה	(ב) תט תנו תסז
הלכות קטועות (א) נב (ב) רכה (ג) תקיח	(א) שיג שצא	רבינו יצחק ב"ר מאיר	(ג) תשעב
הלכות קטועות (א) נב (ב) רכה (ג) תקיח	(א) שיג שצא		

רבינו קלונימוס מרומא	רבינו יצחק ב"ר מרדכי (א) תריד (א) שכב שצט תשנו
(ב) קכד קכז קפב תג	תשעח תתל תתלא תתמב
(א) תשכא	
קלירי	רבינו יצחק ב"ר משה (א) תשפט
ראשי ישיבות	רבינו יצחק הלוי מוורמיישא (א) תח (א) קכה תט
רבותינו שבמגנצא	רבינו יצחק מאלפס (א) תסח (א) צא
רבותינו שבצרפת	רבינו יצחק (א) א
שאלות	רבינו יצחק (א) תשיב
(א) לד נח פט (א) צה (א) תשסג	רבינו ליאון (א) צט שפה
רב שלום גאון	רבינו מאיר ב"ר משה (א) תתמג
רבינו שלום	רבינו מאיר חתן רש"י (א) תשע
רבינו שלמה [רש"י] (א) מא סז סט עז קי קיא ריב	מעשה המכירי (א) תריח
ריז רנב רעא רעג רעז רפא רפו שנו תח	רבינו משה ב"ר יואל (א) תצז תשיא תשעח
(א) פז קיט קלח קנ ריא ריט רלג תג תכב	תתל תתלא תתלז תתמב
תקפד (א) שס שעה תכח תצח תשלד תשלט	
תשמח תשסה תשעז תשעז תתד תתיב תתיד	
רבינו שלמיה	רבינו משה ב"ר שלמה (א) תקז
רבינו שמואל ב"ר אליעזר (א) תתמד	רב משה גאון (א) תפכ (א) צא
רבינו שמואל ב"ר יצחק הלוי (א) תח תרטז	רבינו משולם ב"ר נתן (א) תצד תתלז תתמג
רבינו שמואל ב"ר מאיר [רשב"ם] (א) ריז	רבינו משולם ממגנצא (א) תט תקלא
תשכא תשנא (א)	מתיבתא (א) קסה
רבינו שמואל ב"ר נטרונאי [רשב"ט] חתן רבינו	רב נחשון גאון (א) קכח (א) תרמט
(א) נ סג צז קלא קנד קסג קפב קצא רמז	רבינו נתן ב"ר משולם (א) תתמג
רנח רעג (א) שנב (א) כב נט פט שפט תרמב	רב נתן גאון (א) תקלו תקמב
תרסז תרסח	רבינו נתן המכירי (א) תשפט
רבינו שמואל ב"ר קלונימוס (א) תלה	ספר המקציעות (א) צד
רב שמואל בן חפני (א) עז צז תיא	ספר חפץ (א) קט (א) שעג
רבינו שמעיה (א) תקפ	רב עמרם [או סרע"ג] (א) רלט (א) תפכ תפו תפח
רבינו שמריה ב"ר מרדכי (א) תקסב (א) תשנג	תק תקל תקמב תקנ תקפד תקצז (א) צד
תשסו	ערוך (א) קצב (א) רכא
שערי שחיטה	רב צדוק גאון (א) קכו רפה תקלא
רב שרירא גאון (א) צה פ	רב צמח גאון (א) תיג (א) נה
תוספות תלמידי רבינו יעקב (א) שע	רבינו קלונימוס ב"ר יהודה (א) סג
תלמי רבינו שלמה (א) שמו	רבינו קלונימוס ב"ר יצחק (א) שצח
תלמידי רבינו הלוי (א) שעג	רבינו קלונימוס ב"ר עובדיה (א) רסז שיא שמו
תשובות רבינו שלמה (א) שנו (א) ככב רח (א) תרכט	תקסב